

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा क्षेत्रातील व्यावसायिक मूल्ये आणि नैतिक जबाबदारी

प्रा. डॉ. उदय मेंडलकर
संचालक

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विभाग
राष्ट्रसंत तुकडोजी कॉलेज चिमूर

प्रगती आणि विकासाला स्वतःच्या काही मर्यादा असतात. एखादा विषय कोणत्याही प्रमाणात विकसित होऊ शकतो परंतु त्याच्या विकासाच्या काही मर्यादा असतात तसेच त्याचा मार्ग ठरवतात आणि त्याचे अनुसरण करणे आवश्यक असते. खरंच, शारीरिक शिक्षण आणि खेळाचा प्रसार व विकास होण्याची गरज आहे परंतु त्यासाठी काय योग्य आहे आणि काय अयोग्य आहे हे समझणे फार गरजेचे आहे. शारीरिक शिक्षणातील नीतिमतेचे पूर्णतः आणि जबाबदारी ने पालन करायला पाहिजे. आजकाल शारीरिक शिक्षण आणि खेळ हा एक उद्योग बनला आहे, लोक खेळात पैसे गुंतवतात आणि म्हणूनच खेळाचे बाजारीकरण झाले दिसून येत आहे.

आता प्रश्न असा आहे की नीतिमत्ता या शब्दाचा खरा अर्थ काय असू शकतो ? नीतिमत्ता हे नैतिकतेचे शास्त्र आहे, म्हणजेच ते नैतिकतेशी संबंधित असते. योग्य काय आहे आणि अयोग्य काय आहे ? कसे वागावे, या वर व्यावहारिक शिफारसी देते. वर्तमानातील खेळ खूप स्पर्धात्मक झालेले आहे असे दिसून येतो आणि शारीरिक शिक्षणाच्या व्यावसायिकांसाठी हे गरजेचे आहे की त्यांचे निर्णय क्रीडा आणि शारीरिक शिक्षणावर परिणाम करू शकतात.

नीतिमत्ता ही एक मार्गदर्शक तत्व आहे आणि त्याचे पालन करणे अनिवार्य असते, म्हणजेच चूक की बरोबर हे समझून घेणे महत्वाचे असते. शारीरिक शिक्षण व्यावसायिकाला खेळाडूच्या उन्नतीसाठी, दर्जा

उंचावण्यासाठी आणि स्वतःला समर्पित करण्यासाठी काम करावे लागते. येथे नीतिमत्ता विचारात घेतली जाते. जर एखादा व्यावसायिक सेवा देत असेल आणि स्वतःच्या आवडीचा त्याग करत असेल, परंतु तो खरोखरच खेळाडूंची काळजी घेत आहे की नाही, तो योग्य रीतीने आणि मर्यादेत काम करतो की नाही, हे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा क्षेत्रात अनेक नियम आणि कायदे आहेत. एखादा व्यवसायकाला खेळाचे पालन करणे आवश्यक असते. प्रशिक्षक हा खेळाडूंच्या खेळ कौशल्यावर विशेष भर देतो आणि खेळाडूंना येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करतो. खेळाडूंच्या विकासा होण्या करिता सदैव तत्पर असतो आणि पुढील येणाऱ्या अडचणीला समोर जातो आणि हे त्याचे नैतिक कर्तव्य आहे.

उदाहरणार्थ खेळांमध्ये सराव करताना खेळाडूला जर दुखापत झाली असता त्याचे प्राथमिक उपचार करणे व त्या बदल माहिती देणे आवश्यक असते आणि ही त्याची नैतिक जबाबदारी आहे.

क्रीडा क्षेत्रातील नीतिमतेचे ठोस उदाहरणे

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा क्षेत्रामध्ये नीतिमतेचा अभाव वेळो वेळी दिसून येतो. खालील दिलेल्या उदाहरणांमध्ये स्पष्टता दिसून येते

१. डोपिंग

खेळाडू प्रदर्शन उत्तम करण्या करिता विविध प्रतिबंधित रासायनिक औषधांचा वापर करतो. हे खेळाडूंच्या शरीर स्वास्थ्य करिता नुकसानदायक असते आणि योग्य आणि नियंपूर्वक स्पर्धे मध्ये अडथडा ठरतो आणि त्या मुळे खेळातील प्रामाणिकता नष्ट होते.

२. मॅच फिक्सिंग

काही खेळ अशे असतात ज्या मध्ये सामना होण्या आधी त्याचा निकाल निश्चित होऊन जातो त्यामुळे प्रेक्षकांचा उत्साह व विश्वास कमी होतो आणि स्पर्धेचा आत्मा नष्ट होतो.

३. संघ निवडीत पक्षपात

विविध खेळां मध्ये संघाची निवड चाचणी करित असताना खेळ प्रशिक्षकला बऱ्याच अडचणी येतात जसे की संघा मध्ये असलेल्या चांगल्या खेळाडूना डावलून बरेचदा वरिष्ठ अधिकारी कडून त्यांच्या ओळखीच्या खेळाडूंची निवड करण्याचा दबाव असतो ज्यामुळे स्पर्धेचे खरे स्वरूप नष्ट होते.

शारीरिक शिक्षणाची व्यावसायिक जबाबदारी स्वीकारणाऱ्या सर्व शिक्षकांकडे योग्य पात्रता आणि प्रशिक्षण असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांची उचित संख्येने जबाबदारी व नियमाने निवड केली पाहिजे आणि त्यांना त्यांचा योग्य पातळीवर पोहचण्या पर्यन्त करणे आणि योग्य न्याय देणे आवश्यक आहे. योग्य प्रशिक्षण आणि देखरेखीसह स्वयंसेवी कर्मचारी खेळाच्या व्यापक विकासात बहुमूल्य साहाय्यता करू शकतात. ज्या कर्मचार्यांनी प्रशिक्षण घेतलेले आहे त्यांना त्यांच्या पात्रतेनुसार दर्जा दिला पाहिजे. कर्तव्य पूर्ण करण्यासाठी पुरेशा सुविधा आणि पुरेशी उपकरणे दिली पाहिजेत.

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा या विषयावर विद्यालय आणि विद्यालय बाहेर कार्यक्रमांमध्ये जास्ती जास्त सहभाग असावा. शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा क्षेत्रातील संशोधन आणि मूल्यांमुळे सर्व प्रकारच्या खेळांची योग्य प्रगती झाली पाहिजे आणि खेळाडूंचे आरोग्य तसेच प्रशिक्षण पद्धतींमध्ये उचित सुधारणा होण्यास मदत झाली पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा सनदेतील मार्गदर्शक तत्त्वे

१. शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा हा सर्वांचा अधिकार आहे
२. शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा हे शिक्षण प्रणालीमध्ये उच्च शिक्षणाचे एक आवश्यक घटक आहेत.
३. शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा कार्यक्रमाने वैयक्तिक व सामाजिक पातळी वर गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत.

४. शारीरिक शिक्षण व क्रीडा शिक्षण यांचे प्रशिक्षण तसेच मार्गदर्शन पात्र असलेले प्रशिक्षकांनी केले पाहिजेत.
५. शारीरिक शिक्षण खेळासाठी पुरेशा सोई सुविधा आणि तांत्रिक उपकरणे आवश्यक आहेत.
६. संशोधन आणि मूल्यमापन हे शारीरिक शिक्षणच्या विकासाचे मुख्य व महत्त्वपूर्ण भाग आहेत.
७. प्रसार माध्यमातून शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा यांच्या वर सकारात्मक प्रभाव पाडला पाहिजे.
८. शारीरिक शिक्षण खेळा मध्ये राष्ट्रीय संस्थांची मोठी भूमिका असते.
९. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य ही शारीरिक शिक्षण खेळाच्या सार्वत्रिक विकास आणि प्रचारासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

अध्यापनातील नैतिक परिणाम

अध्यापन आणि शालेय शिक्षणात नीतिमतेचा विचार हा अत्यंत महत्वाचा असला पाहिजे. शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचे नाते हे सर्वात जास्त वाखाणण्याजोग असायला पाहिजे. २१ व्या शतकातील शिक्षकांचे केवळ त्यांच्या ज्ञानासाठी आणि पूर्णपणे तांत्रिक कौशल्यांसाठीच नव्हे तर त्यांच्या नैतिक निर्णय घेण्याच्या क्षमतेची प्रशंसा करायला पाहिजे. विद्यार्थी काय आणि किती शिकतो याची जबाबदारी शेवटी शिक्षकाची असते आणि सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार सर्वोत्तम शिक्षा देण्याची नैतिक जबाबदारी त्याची असते.

शारीरिक शिक्षानेचे प्रशिक्षण देताना प्रशिक्षकांनी दिलेल्या सूचना

खेळ काय शिकवतो ?

१. सहकार्य शिकवतो - सांघिक खेळां मध्ये सहकार्याची भावना जागृत होत असते आणि काम करण्याची सवय लागते. एकत्रित प्रयत्नानेच विजय मिळतो हे समजते.

२. धैर्य शिकवतो - खेळां मध्ये येणार्या कठीण प्रसंगांचा सामना करणे शिकवतो.
३. खिलाडूवृत्ती शिकवतो - जिंकणे-हरणे हा एक खेळाचा भाग आहे, पण प्रतिस्पर्ध्यांचा द्वेष न करता खेळाडूंचा सन्मान करणे, आदर करणे महत्वाचे आहे.
४. प्रामाणिकपणा शिकवतो - खेळ नियमांचे पालन करणे तसेच फसवणूक न करता खेळणे ही खरी प्रामाणिकता असते.
५. इतरांबद्दल काळजी करायला शिकवतो - सांघिक खेळामध्ये संघातील खेळाडूंची मदत करणे, त्यांची काळजी करणे त्यांचे यश-अपयश सामायिक करणे.
६. शिस्त शिकवतो - खेळाडून् मध्ये शिस्त असणे महत्त्वपूर्ण असते तसेच वेळेवरच सराव, नियमांचे पालन आणि शरीर-मनावर नियंत्रण ठेवणे हे अत्यंत आवश्यक आहे.
७. नम्रता शिकवतो - विजय मिळाल्यावर अहंकार न करता साधेपणाने वागणे.
८. निष्पक्षता शिकवतो - खेळां मध्ये इतर खेळाडून् प्रती पक्षपात न करता न्याय्य पद्धतीने खेळणे.
९. नियमांचा आदर करायला शिकवतो - खेळांचे नियमांचे पालन करणे शिकवतो.

खेळाडू म्हणून तुमची भूमिका ?

१. योग्य खेळ भावनेने सहभागी व्हा - खेळ भावनेने खेळां आणि विरोधी पक्षांच्या खेळाडूंचा आदर ठेवा.
२. खेळ हा खेळासाठीच खेळला पाहिजे - खेळ हा जिंकण्यासाठी नव्हे तर आनंद प्राप्ती साठी सुध्दा खेळला पाहिजे.
३. नियमानुसार खेळा - खेळ हा खेळाडूंनी नियमानुसारच खेळला पाहिजे नाही तर खेळाची मजा हरवते.

४. पंच/अंपायर यांच्या निर्णयांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करू नका त्यांचा निर्णय अंतिम निर्णय असतो.
५. तुमच्या क्षमतेनुसार खेळा - खेळाडूंनी स्वताचे कौशल ओळखावे, त्यानुसार प्रयत्न करावे आणि आपला खेळ चांगला कसा होऊ शकतो या कडे लक्ष द्यावे.
६. प्रतिस्पर्धक, सहकार्यांना तसेच प्रशिक्षकांना कमी लेखू नका, त्यांचा आदर करावा.
७. नेहमी स्वतःवर नियंत्रण ठेवा - राग, नैराश्य यावर खेळाडूने नियंत्रण ठेवणे महत्वाचे असते.
८. विजय नमतेने स्वीकारा आणि पराभवाचा सन्मान करा हीच खरी खेळाडूवृत्ती आहे.

दर्शक काय करू शकतो?

१. दर्शकांनी लक्षात ठेवायला पाहेजेत की तुम्ही खेळाचा आनंद घेण्यासाठी आला आहात, खेळाडूंना त्रास देण्यासाठी नाही.
२. सांघिक खेळां मध्ये दोन्ही बाजूंच्या खेळाडूंचा चांगल्या खेळाचे कौतुक करावे फक्त आपल्या संघाचा जयजयकार करू नका.
३. दर्शकांनी खेळात हिंसाचाराला प्रोत्साहन देऊ नये त्यांनी शांततेने खेळाचा आनंद घ्यावा.
४. दोन्ही संघांच्या खेळाडू आणि त्यांच्या प्रशिक्षकांचा आदर करावा.
५. दर्शकांनी शांत पाने खेळाचा आनंद घ्यावा, मनाप्रमाणे न झाल्यास बडबड किंवा नापसंतीचा आवाज करू नका त्यामुळे खेळाडूंचा उत्साह कमी होतो.
६. खेळाची नियमावली माहीत असावी त्यामुळे तुम्ही योग्य दर्शक सिद्ध व्हाल.

खेळां मध्ये पालकांची भूमिका?

१. मुलांना खेळ खेळण्यासाठी प्रोत्साहित करावे आणि खेळण्याची संधि द्यावी.

२. त्यांच्या ध्येयांचा आदर करावा तसेच स्वतःचे निर्णय घेऊ घ्या.
३. मुलांवर अनावश्यक दबाव आणू नका खेळ हा आनंदासाठी असते व त्याच प्रमाणे खेळां.
४. पालकांनी खेळाचे नियम जाणून घ्यावे त्यामुळे मुलांचे योग्य मार्गदर्शन करता येईल.
५. दोन्ही बाजूंनी चांगला खेळ होऊ शकतो हे समजून घ्या.
६. खेळ हा सर्व वेळी जिंकण्यासाठी नसते त्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट आनंद घेणे आहे हे पालकांनी लक्षात ठेवायला पाहिजेत.

प्रशिक्षक काय करू शकतो?

१. प्रशिक्षण अशा प्रकारे द्यावे जेनेकरून खेळाचे कौशल्य योग्य प्रकारे होईल.
२. प्रशिक्षक यांनी स्वतःचे वर्तन असे ठेवावे की ते खेळाडूंसाठी एक आदर्श बनेल.
३. खेळाडू हा प्रत्येक वेळी संघात सहभागी होण्या करिता न येता तो स्वताचे आरोग्य, व शरीर तंदुरुस्ती तसेच इतर कारणांसाठी सहभागी होऊ शकतो हे लक्षात घ्यावे.
४. प्रशिक्षण कळात प्रशिक्षकाने नियमपूर्वक वर्तन असावे.
५. प्रशिक्षकाने खेळाडूंना खेळतानी खेळ दुखापात किवा खेळ दुर्घटना होणार नाही याची काळजी घ्यावी.
६. प्रशिक्षकाने खेळाडूंचे हित जोपासावे.
७. खेळाचे प्राथमिक उद्दिष्ट आनंद घेणे आहे हे लक्षात ठेवावे.
८. विद्यार्थ्यांचे आरोग्य, सुरक्षा आणि कल्याण यास प्राधान्य द्यावे.
९. जीवनभर शारीरिक सक्रियतासाठी क्रीडा अनुभव द्यावे.
१०. आपल्या अपेक्षा विद्यार्थ्यांवर न लागता त्यांच्या दक्षतांचा विचार करावा.
११. सर्वाण प्रती समान भाव ठेवून व्यक्तिगत यशाचे कौतुक केले पाहिजेत.

१२. उच्च कार्यमान संपादित करण्यासाठी बालक, तरुण व त्यांच्या कुटुंबीयांना भरपूर माहिती द्या.

१३. बालकांना मोठ्या प्रमाणे न वागवता शारीरिक व मानसिक बदल समजावून द्या , त्यांच्या कार्यमानातिल परिणाम समजावून सांगावे.

शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडेतील व्यवसायिक नीतीतत्वे :- (प्रोफेशनल एथिक्स इन फिजिकल एज्युकेशन अँड स्पोर्ट्स)

व्यक्तीला समाजमान्य पद्धतीने अथर्जन करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मूल्यांना व्यवसायिक नीतीतत्वे असे म्हणतात. क्रीडा क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या प्रशिक्षकांनी या नीतीतत्वांचे पालन करणे अत्यंत महत्वाचे असते कारण त्यांचा थेट संबंध खेळाडूंच्या व्यक्तिमत्व विकास, आरोग्य, नेतृत्व आणि सामाजिक मूल्यांशी असतो.

व्यावसायिक नीतीतत्वांमध्ये अनेक गुणांचा समावेश असतो,

जसे की व्यवसायाची गरज, आवड, निष्ठा, उत्साह, क्षमता, महत्वाकांक्षा, परिश्रम पात्रता वृत्ती, प्रशिक्षण सराव, अभियोग्यता, सुसंवाद, समन्वय, कार्यप्राधान्यता, कामाचा निपटारा, नेतृत्व, अधिकार्याचे वापर, मनुष्यबळाचा योग्य वापर, व्यवसायिक शिस्त, अर्थ नियोजन, वेळचे नियोजन, दक्षता, व्यवसायिक दृष्टिकोन, वस्तुसंग्रहकता, तंत्रसंग्रहकता, उपलब्ध साधनसामग्रीचा योग्य वापर इतरांकडून काम करून घेण्याची वृत्ती, इतरांसमावेत काम करण्याची वृत्ती, व्यवसायिकता, व्यवस्थापन, सुलभता, प्रशासन कुशलता, संघटन कुशलता, उपक्रमशीलता, निर्मिती, अंदाज, धाडस, करारीपणा, लोकभिमुखता, व्यवसायभीमुक्ता, सहकार्य, सामंजस्य, शांत वृत्ती, लोकसंग्रहता, विश्वसनीयता, नम्रता, सातत्य, मूल्यनिर्धारण, कामात बदल, नवनिर्मिती, व्यवसाय नीती, स्वयं- अभिव्यक्तीसाठी सहकार्य, चरित्राचा विकास इत्यादी.

व्यावसायिक नीतिमतेमुळे व्यक्ती आणि पर्यावरण यांच्यात समन्वय साधला जातो. तसेच संस्थेची प्रगती, व्यवस्थेची वृद्धी आणि व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडतो.

निष्कर्ष

स्वातंत्र्याच्या सात दशकांनंतरही भारत अजूनही विकासाच्या परीक्षेतून जात आहे. एक राष्ट्र म्हणून आपण काळ बदलण्यासाठी आवश्यक असलेले कठोर परिश्रम आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्न शिकलेलो नाही. याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे देशातील निरक्षरतेचे प्रमाण अजूनही जास्त आहे. सार्वजनिक जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत उद्देशाची प्रामाणिकता, कर्तव्याप्रती समर्पण आणि सामाजिक तसेच राष्ट्रीय बांधिलकी यांचा अभाव दिसून येतो.

मद्यपान, अंमली पदार्थांचे व्यसन आणि भ्रष्ट कारवाया या समाजाच्या अधोगतीस कारणीभूत ठरतात. अनेकजण तात्काळ सुख मिळवण्यासाठी सोपे पण सदोष मार्ग स्वीकारतात आणि त्यामुळे दीर्घकालीन प्रगतीला अडथळा निर्माण होतो.

देशाला प्रामाणिक, सचोटी असलेले आणि मूल्यनिष्ठ नागरिकांची गरज आहे. प्रौढांनी स्वतःमध्ये योग्य मूल्ये बिंबवून ती पुढील पिढीपर्यंत पोहोचवली पाहिजेत. भक्ती, समर्पण आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना विकसित केली तरच राष्ट्र खऱ्या अर्थाने प्रगती करू शकेल. शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा क्षेत्रातील नीतिमतेचे पालन केल्यास केवळ खेळाची गुणवत्ता वाढत नाही, तर मूल्यनिष्ठ, जबाबदार आणि प्रामाणिक नागरिक तयार होतील.

राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी क्रीडामूल्यांचे जतन करणे आवश्यक आहे. प्रामाणिकता, समर्पण आणि सामाजिक बांधिलकी यांचा अंगीकार केल्यास क्रीडा क्षेत्र राष्ट्रनिर्माणात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो.

संदर्भ

कानडे वि.कृ. :- शारीरिक शिक्षणाचे नियोजन आणि व्यवस्थापन नितीस न पब्लिकेशन्स, मुंबई.

तिवारी शंकर :- शारीरिक शिक्षणाचे संघटन आणि प्रशासन शारदा प्रकाशन नांदेड.

तावडे स्नेहलता, शिंदे प्रतिभा :- माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण, व्यवस्थापन समस्या व उपाय, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे.

पंडित बन्सी बिहारी :- शिक्षणातील संशोधन नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे.

तोमर राकेश, तोमर सुभाष :- स्पर्धा राष्ट्रीय स्रोत एवं प्रलेखन केंद्र, LNIP ग्वालियर